

Тарас Чухліб*

КОЗАЦТВО ТА ШЛЯХТА З УКРАЇНИ-РУСИ У ВІДЕНСЬКІЙ БИТВІ 1683 РОКУ

Сейм Речі Посполитої 1683 р. відзначав, що без українського козацтва важко уявити собі війну з Османською імперією¹. За результатами цього сейму до Москви було направлено посла Я. Зембоцького, який мав домовитися з царем про дозвіл полкам лівобережної частини Українського гетьманату брати участь у майбутніх військових діях на боці християнської коаліції країн Європи².

Для походу війська Речі Посполитої на допомогу австрійському імператору проти турків спочатку планувалося набрати 4 козацькі полки загальною кількістю 1200 чоловік. Це підтверджувала інформація від 19 квітня 1683 р. про засідання сенатської комісії у Варшаві: “козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під команду 4 ротмістрів Семена, Ворони і других двох”³. У травні того ж року це рішення затвердили у трохи зміненому вигляді: мали набиратися вже 3 козацьких полки, кожен з яких складався з 4 сотень (тобто 400 козаків), на чолі з Семеном Корсунцем, Якубом Вороною і Калиною⁴.

Перед тим козаки неодноразово перебували на прийомах у Яна III Собеського, де розглядалися плани більш широкою участі запорожців у боротьбі християнських країн проти Османської імперії. Зокрема, запорожці пропонували королю організувати похід чайок до берегів Анатолії та напад на Крим⁵.

* Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор НДІ Козацтва (Київ).

¹ *Про це ширше див.: Чухліб Т.* Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? / Т. Чухліб // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 6. – Черкаси, 1997. – С. 78–84; *Його ж.* Козацтво Правобережної України у політичних планах королівського уряду Речі Посполитої. 1674-1702 рр. / Т. Чухліб // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Київ, 1998 – С. 240–260; *Його ж.* “Ucraina terra Cossacorum” та східноєвропейська політика Яна III Собеського / Т. Чухліб // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Част. 1. – Київ, 2001. – С. 48–60; *Його ж.* Україна і Польща у період правління короля Яна III Собеського: у пошуках втраченого миру / Т. Чухліб // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 38–52; *Czuhlib T.* Ukraińsko-polskie współdziałanie wojenne w czasach ostatniej próby turkowi podbić Europę / Т. Czuhlib // Wojna a pokój / Pod red. L. Iwsiunej. – Kijów, 2004. – S. 136–144; *Його ж.* Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь в ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку / Т. Чухліб // Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Вип. 6. – Київ, 2006.

² Архів головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД Варшава). — Ф. ”Архів Публічний Потоцьких”. – № 162. – Т. 1. – Арк. 49.

³ Там само. – Арк. 49.

⁴ *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. – Warszawa, 1983. – S. 165. Під прізвиськом Калина (в оригіналі – “*Kaljn*”) швидше за все виступав ще один із запорозьких старшин Іван Килян. Після участі у Віденській битві він перейшов на Правобережну Україну разом з Семеном Палієм та Самійлом Івановичем (Самусем).

⁵ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва). – Ф. 79. –

На початку серпня 1683 р. Я. Ворона привіз до кошового отамана Запорозької Січі Григорія Єремєєва спеціальну королівську “інструкцію” із закликом до Війська Запорозького Низового повернутися під владу Речі Посполитої⁶. Однак керівництво Січі, з огляду на позицію Москви та Батурина, а також погрозливі листи з Порти і Криму в даному випадку вирішили дотримуватися нейтралітету. Лише окремі запорожці з власної ініціативи збиралися в окремі загони та відправлялися на допомогу королю.

Згідно з документом від 11 травня 1683 р. під назвою “Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1200 під трьома полками, а в кожному Полку має бути чотири хоругви”⁷ полковникам Я. Вороні, С. Корсунцю та І. Киліяну було виплачено 1 тисяча 800 злотих за рік (кожному за квартал по 150 зл.). Крім того, їм видали по 33 локті голландського сукна на суму 396 зл. і кожному по 90 зл. на “хутро лисяче, кравця потреби до жупанів і піддівку”. Загальна річна сума грошей виданих полковникам разом з витратами на “хутро” становила 2 тисячі 466 зл. Трьом полковим осавулам видали 1 тисячу 125 зл. (по 342 кожному), генеральному писарю і військовому судді – 750 (по 375 кожному), двом полковим писарям – 126 зл., дев’яти сотникам – 2 тисячі 835 зл. (по 315 зл.), трьом полковим хорунжим – по 150 зл., дев’яти сотенним хорунжим – по 120 зл., сто двадцяти курінним отаманам (десятьникам) – 14 тисяч 340 зл. (по 112 зл.), простим козакам, яких було 1 тисяча 040 чоловік – 92 560 (по 89 зл.). Таким чином правобережні полки отримали 107 тисяч 646 злотих готівкою і поставив сукна на 7 тисяч 312 злотих⁸.

Трохи інші дані на основі виплати козакам від 11 травня 1683 р. подав Ян Віммер, який здійснив підрахунки згідно з варіантом тексту тієї ж ординації. Він засвідчив, що трьом козацьким полковникам Я. Вороні, С. Корсунцю та Калині (?) мали заплатити по 150 злотих на квартал, трьом осавулам – по 75 зл., одному писарю (генеральному) – 75 зл., одному генеральному судді – 75 зл., двом писарям полковим – по 24 зл., дев’яти сотникам – по 60 зл., трьом полковим хорунжим – по 30 зл., трьом сотенним (хорунжим) – по 22,15 зл., 120 отаманам курінним, чи десятьникам – по 22,15 зл., 9 осавулам (сотенним) – по 22,15 злотих і 1 тисячі 040 “молодцям” – по 15 зл. До цієї виплати входили також додаткові витрати: на вбрання – від 21 зл. на козака до 222 зл. на полковника, корогви (прапори), котли, вози з кіньми тощо. Загальна сума коштів становила 117 тисяч 076 злотих, що разом з додатковими витратами складала

Оп.1. – Спр.5. – Арк. 66.

⁶ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686 – 1699. – Київ, 2004. – С.22.

⁷ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові (далі - БМЧ Краків), Відділ рукописів – Од. зб. 2679, арк. 121-122.

⁸ Слід відзначити, що така сума була у три рази меншою за ту, яка виплачувалась такій же кількості легкої кінноти польського війська. Грошові видатки на українських козаків мали бути значно вищими. На це, наприклад, вказує суттєва різниця у підрахунках папських субсидій для Речі Посполитої (*Wimmer J. Wiedeń 1683. – S.232*). Якщо порівняти розмір річної виплати українським найманцям з величиною тогочасного жалування компанійцям або ж сердюкам Лівобережної України, то він також був значно нижчим. Так, наприклад, усі види виплат на товариша компанійського полку становили 60 – 70 злотих, а річна платня сердюка була 40 – 50 злотих (*Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. – Київ, 2006. – С.178*).

128 тисяч 032 злотих⁹.

Ймовірно, що саме після зустрічі короля з посланцями Запорозької Січі, які перебували у Варшаві в травні-червні 1683 р., польське командування вже планувало, що у виправі їхньої армії під Відень буде брати участь до 3-х тисяч козаків з Правобережжя та Запорозжя¹⁰. Про важливість польсько-українських переговорів свідчила зацікавленість ними західноєвропейським суспільством, зокрема влітку 1683 р. інформацію про можливість залучення на бік Речі Посполитої запорожців писала популярна французька газета “*Gazette de France*”¹¹.

На вербування українських козаків виділялися гроші з Апостольської столиці. Римський папа Інокентій XI надав спочатку для заохочення козаків 270 тисяч флоринів¹², а потім ще дві виплати розміром у 100 та 60 тисяч флоринів¹³. За “Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля меча Святого зтягнуеного” за 1683 р. під керівництвом полковників Василя Іскрицького та Булукбаші мало перебувати по 500 козаків, Максиміліана Булиги-Курцевича, Андрія Зеленецького, Казимира Станецького, Івана Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (можливо, Даровського) – по 400 чоловік¹⁴. Кожному з 7 полковників виплачувалося 600 злотих (польський уряд забрав флорини й провів виплату злотими. – *Т.Ч.*) на рік, а також голландського сукна на 132 злотих, та лисичого хутра разом з витратами на кравецькі потреби – по 90 зл. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5 тисяч 754 зл. На сімох полкових осавулів видавалося 2 тисячі 625 зл., генеральному писарю та військовому судді – по 375 зл., шістьом полковим писарям – 756 зл., двадцяти трьом сотникам – 7 тисяч 245 зл., семи полковим хорунжим – 1 тисяча 050 зл., двадцяти трьом сотенним хорунжим – 2 тисячі 760 зл., двадцяти трьом сотенним осавулам – 2 тисячі 576 зл., двісті дев’яносто одному курінному отаману (десятнику) – 32 тисячі 592 зл., двом тисячам шестистам одинадцяти рядовим козакам – 211 тисяч 491 зл. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати на “сукно”) дорівнювалась 267 тисяч 599 злотих.

Можливо, що під прізвиськом “Булукбаша” у цьому списку виступав колишній брацлавський полковник Федір Булюбаша, який підтримував гетьмана

⁹ АГАД Варшава. – Ф. “Рахунки надворні”. – №7. – К.538 – 539; *Wimmer J.* Wieden 1683. – S.165.

¹⁰ АГАД Варшава. – Ф. “Архів Замойських”. – Од. зб. 3112. – Арк. 323.

¹¹ *Konarski K.* Polska przed odsieczą Wiedeńską r. 1683. – Warszawa, 1914. – S.211.

¹² Флорин (з лат. “*flos*”, “*floris*”, франц. “*fleur*” – квітка) - 1) золота монета (італ. “*floriono d’oro*”), дукат Флоренції у XIII-XVI ст. із зображенням лілії, мав вагу 3,537 гр. і складався майже повністю з золота; 2) золоті монети різної вартості у Франції у XIII-XIV ст.; 2) срібна монета Флоренції XII-XIII ст.; 3) назва англійської золотої монети XIV ст.; 4) австрійська півталарна монета та лічильна одиниця з XVI ст.; 5) французька та італійська назва гульдена; 6) з 1325 р. почали випускати угорські флорини, які були популярні у Польщі та Україні.

¹³ *Theiner A.* Monuments historigues... de Russie. – Rzym, 1859. – P.251; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського / І. Назарко // Український історик. – № 1-2 – 1965. – С. 23.

¹⁴ АГАД Варшава. – Ф. Архів Заморських. – Од. зб. 3112. – Арк.323; *Попів.: Jaminski B.* Wien 1683. *Kosaken und Kolschitzky.* – Wien, 1983. – S.76.

Петра Дорошенка, або ж Булубаша, що у 1676 р. зазнав поразки від польських військ у Бершаді й був конвойований до Яна III Собеського¹⁵. Андрій Зеленецький (Зеленський) у 1671 р. був наказним подільським полковником від імені П. Дорошенка. Його серед інших правобережних старшин нобілізували на коронаційному сеймі 1676 р. у Кракові. Одним з приведених до шляхетства на тому сеймі був і Казимир Станецький, про якого Ян III у листі з-під Відня від 4 вересня згадував так: “Пишеш мені, моя дорога (королева Марія Казимира. – *Т.Ч.*), про якогось Станецького, який служив колись у мене. Правда то є: був потім пілігримом”¹⁶. Очевидно, останні слова короля стосувалися того, що К. Станецький або ж перейшов на службу до Ю. Хмельницького, або, що ймовірно, деякий час перебував на Запорозькій Січі.

Очевидно, що у червні 1683 р. папські гроші були виплачені полковникам, які ще не набрали задекларованої у реєстрі кількості козаків. Тільки три з семи згадуваних у 3-тисячному компуті полковника змогли (та й то, із запізненням) сформувати свої підрозділи для участі у виправі до Австрійської імперії. Як свідчать документи, лише полки В. Іскрицького, М. Булиги-Курцевича та Даровського виступили у закордонний похід, інші ж (Булукбаша, І. Дунін-Раєцький, К. Станецький, А. Зеленецький) не змогли як належно розпорядитися коштами з Рима й вчасно надати свої підрозділи для походу до Відня. Хоча вже у жовтні – листопаді 1683 р. вони почали воювати проти турків на Поділлі.

Іншу частину грошей з Апостольської столиці передали польським емісарам, які здійснювали козацький набір. Головним “затягом” українців мав керувати шляхтич, полковник Якуб Менжинський. Однак, він притримав у себе 30 тисяч ліврів¹⁷, які йому видав папський нунцій Опціо Палавічіні. Саме завдяки такому вчинку полковник викликав велике невдоволення у дружини Яна III Собеського, королеви Марії Казимири (“Марисеньки”), якій було доручено наглядати за вчасним набором українських козацьких полків¹⁸. “З великим трудом добула гроші (для козаків. – *Т.Ч.*) від нунція і згадала, чого він їх не бажав давати. ...Менжинський розказав нунцієві і краківському каштелянові [Потоцькому], що залишив тут у мене і в біскупа київського 30 тисяч ліврів, сказав, що я вручила [їх] Оссовському (краківський священик – *Т.Ч.*), тим часом ніхто з нас про це не знав, бо Менжинський від’їхав не побачившись зі мною”¹⁹ – скаржилась королева своєму чоловікові у вересні 1683 р. Однак згодом Ян III Собеський відповідав, що сам Менжинський вирішив не видавати гроші козакам до битви, щоб ті з ними “назад не втекли”. “Тут у Польщі маєте барва²⁰, а там у війську у короля, як швидко прийдете, будете мати гроші”²¹ – говорив

¹⁵ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S. 450.

¹⁶ *Maria Kazimiera i Jan Sobiescy.* Listy okresu odsieczy wiedeńskiej. – Warszawa, 1983. – S. 38.

¹⁷ Лівр (з лат. “*libra*” - фунт, франц. “*livre*”) – грошово-рахункова одиниця у Франції в IX – XVIII ст. 1 лівр дорівнював 20 су, а 1 су – 12 деньє. В XVII ст. існував т. зв. Лівр турський. Як монета випускався лише один раз в 1656 р. й містив 7,69 гр. срібла.

¹⁸ *Maria Kazimiera d’Arguien de la Grande.* Listy do Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1966. – S. 244.

¹⁹ *Ibid.* – S. 244.

²⁰ Барва – назва військового обмундирування.

²¹ *Listy do Maryceńki.* – Т. 2. – Warszawa, 1973. – S. 241.

Я. Менжинський прибулим до нього козакам. Затримка з виплатою для окремих козацьких підрозділів, які вже з кінця серпня 1683 р. перебували у Львові, стало однією з головних причин їхнього невчасного прибуття до табору Яна III Собеського.

Всупереч вчинку Й. Менжинського, який зник зі Львова (правда, як з'ясувалося, він все ж таки приєднався до королівських військ у другій половині вересня), не залишивши козакам “ні наказів, ні грошей”, королева за допомогою Яна Міхала Мислішевського змогла відправити до Австрії близько тисячі козаків, серед яких, зокрема, були підрозділи В. Іскрицького і Даровського. Я.-М. Мислішевський добре знав українську мову, адже довгий час, з 1665 р., був чернігівським²² хорунжим. Очевидно, що саме він обіймав посаду коменданта Кам'янець-Подільської фортеці з другої половини 1660-х і до 1672 р.). У 1675 р. він за дорученням Яна III Собеського проводив переговори з гетьманом Петром Дорошенком²³. У цей час очевидець тих подій, секретар польського короля, француз Далерак згадував: “Я чув не раз, як Собеський вихвалював військо козаків, скаржився на його повільний набір і, від'їжджаючи в похід, доручив королеві висилати поспішно новобранців за ним. Одне слово треба було думати, що рятунок Відня залежить тільки від козаків”²⁴. Наприкінці березня 1683 р. з королівського скарбу було виплачено місячне жалування для 130 козаків з сотні Потаренка²⁵, яка була включена до складу надвірних підрозділів короля²⁶.

Відомо також, що 20 червня 1683 р. король видав спеціальний приповідний лист з наказом набору козацького підрозділу з 500 чоловік Криштофу Лончинському. 16 липня того ж року великий коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Яблоновський передав аналогічний документ на формування козацького полку Максиміліану (Максиму) Булизі-Курцевичу²⁷. Відповідні листи

²² Незважаючи на те, що територія колишнього Чернігівського воєводства Речі Посполитої входила до складу Лівобережної Гетьманщини та Московської держави, польські урядовці й надалі формально займали “чернігівські” уряди.

²³ БМЧ Краків. – Од. зб. 423, арк. 269 – 270.

²⁴ *Цит. за: Павлицев Н.* Польская анархия при Яне Казимире. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1878. – С.98.

²⁵ АГАД, Варшава – Ф. “Рахунки надворні”. – №7. – К.505.

²⁶ *Wimmer J.* Wiedeń 1683. – S.165.

²⁷ Максиміліан (Максим) Булига-Курцевич нар. бл. 1625 р. Походив зі старовинного князівського українського роду й був сином Івана Курцевича-Булиги – білоцерківського підстарости, ігумена Трахтемирівського та Дерманського монастирів, суздальського архієпископа. Ще за гетьманування І. Виговського та Ю. Хмельницького входив до складу українських посольств, які відправлялися до Москви й Варшави. У 1658 р. він присягнув польському королю як сотник Медведівської сотні Уманського полку і був нобілітований до шляхетського стану Речі Посполитої на варшавському сеймі. У жовтні 1660 р. серед іншої козацької старшини підписав Чуднівську угоду з Польщею. 8 червня 1661 р. отримав королівський привілей на м. Гайсин у Брацлавському старостві. Можливо, що восени 1663 р. займав посаду наказного полковника Уманського полку. У 1672 р. виконував дипломатичні доручення гетьмана “королівської милості” М. Ханенка. У 1683 р. цьому заслуженому старшині Війська Запорозького виповнилося вже близько 58 років, а помер він у 1687 р. “...В Овручі, [щоб] затагнув на послуги Речі Посполитої козаків запорозьких, людей лицарських з самопальними мушкетами з допомогою королівського приповідно-

на “затяг” козаків отримали й інші правобережні старшини. Однак їхній набір на Правобережній Україні відбувався дуже повільно з огляду не лише на малу чисельність місцевого козацтва, але й спротив турецького ставленика Григорія Дуки та його наказного гетьмана Івана Драгинича²⁸. Щоб вирішити цю проблему Ян III Собеський 14 серпня з Кракова надсилає листа до молдавського господаря й “володаря” Правобережжя з пропозицією спільної боротьби проти турок.

Зважаючи на політичну нестабільність у Московській державі, спричинену молодим віком російських царів Івана та Петра, серед верхівки Польщі виникла думка про те, “чи не краще, коли зараз таке замішання у Москві, щоб Народ Козацький до матері своєї Речі Посполитої польської повернувся”²⁹. Таке висловлювання знаходимо у листі воеводи Руського воеводства С. Яблоновського від 10 липня 1683 р. до білоцерківського священника Заремби³⁰.

У серпні 1683 р., відразу ж по обранні гетьманом правобережного козацтва Стефана Куницького, від імені короля йому було відправлено певну суму грошей³¹. 26 серпня папський нунцій повідомляв з Кракова, що “...козаків зголосилося багато більше, як можна було сподіватися, та вже навіть вирушили в похід. Тому для них треба призначити папські гроші, бо нема для них інших фондів, а думають, що вони принесуть прегарну допомогу”³². Одночасно з віденською операцією новий гетьман проводив похід до Молдавського князівства та Буджацької орди³³. 24 вересня 1683 р. С. Куницький повідомляв великого коронного гетьмана С. Яблоновського про відправку 10 тисяч кіннотників на Буджак³⁴.

го листа, щоб мав комплект у своєму війську, і рушив з Овруча під Львів, де став би 15 серпня. Бо належить особлива повинність і дозор. Щоб не допускав своїм людям жодної сваволі..., убогих людей щоб до себе не брав...”, — наказував С. Яблоновський у своєму листі “ординансі” до М. Булиги-Курцевича (Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Ч.3. — Т.П. — Київ, 1868. — С.38–40).

²⁸ Докладніше див.: Чухліб Т. “Воевода і господар земель Молдавських та України” за протекції Османської імперії Г. Дука / Т. Чухліб // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Зб. наук. праць. — Київ, 2004. — С.162–169.

²⁹ Бібліотека Польської Академії наук у Кракові, відділ рукописів (далі – ПАН Краків). — Од. зб. 645. — №34.

³⁰ Слід мати на увазі, що якби Лівобережна Гетьманщина відмовилася від зверхності московського царя й повернулася б до “дідичної” протекції, то автоматично вирішилася б і проблема участі козацьких полків на боці польського короля у війні з турками.

³¹ Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683 - 1684 рр.) // Україна в Центральньо-Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII ст. - К.2000. - С.314 -322.

³² Цит. за: Jaminski B. Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — S.76.

³³ Докладніше див.: Чухліб Т. Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського Степу / Т. Чухліб // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.). — Київ, 2008. — С.163–180.

³⁴ БМЧ Краків. — ТН. — Од. зб. 179. — № 185. — Арк. 855; Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — Санкт-Петербург, 1869. — С.12. Чи можемо довіряти цифрам названим правобережним гетьманом, адже невдовзі він стверджував, що під його керівництвом перебувало ледве не 30 тисяч козаків? Піддаючи сумніву слова гетьмана Куницького, сучасники свідчили про наявність у нього лише від 3-х до 5-ти тисяч козацького війська (БМЧ Краків. — ТН. — Од. зб. 180. — № 5. — Арк. 24; Власова А. Молдавско-польские по-

За підрахунками згадуваного Я. Віммера, всього до антитурецької кампанії 1683 р. уряд Речі Посполитої зміг залучити 3 тисячі 700 українських козаків, які утворювали 12 полків “Козаків запорозьких” на чолі з Стефаном Куницьким, Василем Іскрицьким, Семеном Корсунцем, Якубом Вороною, Андрієм Зеленецьким, Булукбашою (Федором - ?), Тимошем Барабашем, Максиміліаном Булигою-Курцевичем, Криштофом Лончинським, Казимиром Станецьким, Трохимом Коханом та Іваном Кобилянком³⁵.

Майже 10 тисяч українських/руських³⁶ шляхтичів родом з Червоної Русі, Волині, Поділля, Київщини й навіть Чернігівщини (останні перебували на Поліссі) влилися до складу польської армії, яка готувалася вирушити на допомогу австрійцям до Відня. Це підтверджував Маріан Кукель, який відзначав, що у

литические связи в последней четверти XVII - начале XVIII в. – Кишинев, 1980. – С. 26). Інше джерело переконує в тому, що восени 1683 р. у С. Куницького було близько 8 тисяч чоловік (*Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. – Киев, 1899. – С. 249; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683-1688 рр // Праці історико-філологічного товариства у Празі. – Вип. 4. – Прага, 1942. – С. 2).* Про постійне збільшення правобережного війська за рахунок “втікачів” з Лівобережної України та Запорозької Січі свідчить лист папського нунція Ф. Амічі з Язлівця від 9 березня 1684 р.: “... Прибуває багато козаків, прошу 20 000 мушкетів для них прислати” (БМЧ Краків. – ТН. – Од. зб. 180. – № 33. – Арк. 145).

³⁵ *Wimmer J. Wiedeń 1683. – S.230.* Однак ці розрахунки польського історика стосувалися лише тих козацьких підрозділів, яким польсько-литовський король Ян III Собеський та римський папа Інокентій XI змогли виплатити певну суму грошей. Тобто тих, які були внесені до спеціальних виплатних реєстрів (компутів). Насправді ж у подіях 1683 р., які включали до себе бої з турками в Австрії, Угорщині, Словаччині, Молдавії, Правобережній Україні та Північному Причорномор’ї, взяло участь набагато більше правобережців і запорожців, а також окремих представників з Лівобережної і навіть, Слобідської України.

³⁶ Дослідження етнічної належності та політичної орієнтації шляхтичів Західної та Правобережної України не є предметом нашої статті. Разом з тим, опираємося на слушні зауваження Петра Саса, який відзначав, що більшість шляхти Руського, Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств усвідомлювали своє окремішне походження саме як “Русь”. Цей термін в залежності від контексту вживався у XVII ст. для “окреслення народу, культури, віросповідання, а також території” (*Сас П. Політична культура. – С.53, 56).* Про “народ руський” як новий політичний об’єкт Речі Посполитої пише у своїх працях Наталія Яковенко (*Яковенко Н. Паралельний світ. – Київ, 2002. – С.254–256 та ін.*). Звертаємо увагу на дослідження цієї проблематики польським істориком Терезою Хінчевською-Геннел, яка відзначала наявність національної свідомості в українській шляхті та козацтва з Русі ще задовго до часів Хмельниччини (*Chynczewska-Hennel T. Swiadomosc narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – S.74-146).* Інший відомий учений з Польщі Генрік Віснер писав, що у другій половині XVII ст. “зростала свідомість окремішності руської і української, що приймали національні і визвольні гасла, протиставляючи їх польськості” (*Wisner H. Rzeczpospolita w latach dzieciństwa i młodości Jana Sobieskiego // Studia i materiały z czasów Jana III Sobieskiego. – Wrocław, 1992. – S.14).* Зауважимо, що Ян III Собеський титулувався як “король Руський, Київський, Волинський, Подольський, Підляшський, Сіверський і Чернігівський *etc.*”. Джерела засвідчують, що цей монарх усвідомлював себе також і королем/паном/дідичем “України”, тобто тієї території на яку поширювалася влада правобережного Війська Запорозького. Так, наприклад, у королівській інструкції від 23. XII. 1674 львівському єпископу Й. Шумлянському на переговори з П. Дорошенком відзначалося, що Ян III Собеський є “паном України правдивим і дідичним” (БМЧ Краків. – Теки Нарушевича. – Од. зб. 172. – Арк. 601).

Віденській битві у складі польської армії воювала значна кількість “синів з руських воєводств Речі Посполитої”³⁷.

Звернімося до компуту “війська зтяжного” Яна III Собеського, укладеного на виконання сеймової постанови 1 серпня 1683 р³⁸. Отже, до гусарських підрозділів входило 200 вояків під керівництвом холмського старости Міхаїла Ржевуського, 120 чоловік – галицького старости Станіслава Потоцького, 91 чоловік – підляшського воєводи Вацлава Лещинського, 96 чоловік – белзького каштеляна Яна Мишковського, а також 131 гусар під керівництвом Криштофа Ласки³⁹.

Серед важкоозброєної (“панцирної”) кінноти, яка була готова виступати до Відня, бачимо 145 чоловік на чолі з белзьким воєводою Костянтином Вишневецьким, 92 чоловік – брацлавського воєводи Миколая Сапєги, 90 чоловік – каштеляна Київського воєводства Францішека Дзедушицького, 150 чоловік – волинського каштеляна Єржи Велгорського, 131 чоловік – подільського воєводи Кароля Станіслава Лужицького під керівництвом Якуба Розвадовського, 95 чоловік – львівського підкоморія Олександра Ходоровського під керівництвом Добросоловського, 109 чоловік – володимирського старости Стефана Загоровського, 136 чоловік – луцького старости Атаназія Мянчинського під керівництвом Анджея Генджицького, 81 чоловік – чернігівського хорунжого Станіслава Центнера, 104 чоловіка – перемишлянського каштеляна⁴⁰ Яна Стадницького, 111 чоловік – брацлавського хорунжого Нікодема Жабоклицького, 100 чоловік – овруцького хорунжого Яна Гіжицького, 100 чоловік – київського підстоля Марсіна Убиша, 92 чоловік – подільського чашника Міхала Васильківського, 100 чоловік – подільського підстоля Єжи Скаржинського, 87 чоловіка – чернігівського воєводи Теодора Тишкевича, 91 чоловік – волинського каштеляна Стефана Ледуховського⁴¹, 88 чоловік – львівського єпископа Йосифа

³⁷ *Kukiel M. Polski wysiłek zbrojny roku 1683 / M. Kukiel // Kwartalnik historyczny. – R. XLVII. – Warszawa, 1933. – S.169; Id., Skład narodowy i społeczny wojsk koronnych za Sobieskiego / M. Kukiel // Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby. – T.II. – Krakow, 1938. – S.431–448.* Нагадаємо, що руськими у адміністративно-територіальній системі Польсько-Литовської держави вважалися: Руське (з центром у Львові), Київське (Київ, потім Житомир), Брацлавське (Брацлав, потім Володимир), Волинське (Луцьк), Подільське (Кам’янець-Подільський, потім Львів), Чернігівське (Чернігів, потім Овруч), Белзьке (Белз) воєводства та Холмська (Холм) земля.

³⁸ *Wimmer J. Wiedeń 1683. – S.219–229.*

³⁹ Останній, до речі, наприкінці 1650 – 1670-х рр. належав до старшини правобережного Війська Запорозького. У 1659 р. він вже був полковником і очолював послів від гетьмана І.Виговського у Варшаву, які подали королеві “супліку” про внесення змін до Гадацької угоди. Очевидно, саме К.Ласка (Ласко) на посаді сердюцького полковника 18 серпня 1665 р. присягнув на вірність П.Дорошенку й серед інших підписав присягу як “Лашко” (*Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006 – С.236*). Саме К.Ласка за дорученням польського уряду протягом 1680 р. очолював українське козацтво на Київщині.

⁴⁰ Ян III Собеський в одному з своїх листів з-під Відня називав його “немирівським” (*Marja Kaziemiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedeńskiej. – S.44*).

⁴¹ Про цей старовинний православний рід з Волині, який перейшов у католицизм лише наприкінці XVII ст., згадав у одній з своїх поезій український польськомовний поет, волинський шляхтич Данило Братковський: “Де Ледуховські, промовці шляхетні?..”

Шумлянського, 119 чоловік – холмського старости Міхаїла Ржевуського, 92 чоловік – кам'янецького каштеляна Станіслава Потоцького під керівництвом Тишковського, 90 чоловік – луцького єпископа Станіслава Вітвицького, 99 чоловік – подільського підкоморія Ієроніма Лянцкоронського, 120 чоловік – брацлавського каштеляна Францішека Корисинського.

До легкоозброєної кінноти окрім інших входили 70 чоловік з хоругви київського каштеляна Ф. Дзедушицького під керівництвом Станіслава Кобельського⁴², 68 чоловік – львівського хорунжого Томаша Карчевського, 70 чоловік – белзького стольника Анджея Сераковського під керівництвом Охоцького. Польські історики відзначали, що підрозділи “легкої язди” для походу до Відня найбільше поповнювалися з Сандомирського і Серадзького воєводств Корони Польської, а також з “львівської землі” Руського воєводства⁴³. Певна кількість руської шляхти входила також до інших підрозділів польсько-литовського війська – т. зв. “чужоземної” та “угорської” піхоти. Серед них, наприклад, перебувало 380 піхотинців під керівництвом коменданта Білоцерківської фортеці Ернеста Оттона Раппа, частина з яких, очевидно, набиралася з українського населення Київщини.

Під час Віденської битви у війську Речі Посполитої також перебували колишні старшини Війська Запорозького Костянтин Чечель, Богдан Гуржецький (Гуржій) та Юрій Зарудний. Всього, за нашими підрахунками, чисельність жовнірів, вихідців з українських земель, які вирушили до Австрії у складі армії Яна III Собеського складала більше половини від усієї кількості війська Речі Посполитої.

Загальна сума витрат з королівського та ватиканського скарбів на військові витрати протягом 1 травня 1683 – 1 січня 1684 рр. становила 7 мільйонів 436 тисяч 630 злотих. З них на: 1) “жолд війську” – 4 мільйони 059 тисяч 845 зл.; 2) “затяг нових жовнірів” – 1 мільйон 093 тисячі 060 злотих; 3) “артилерію” – 256 тисяч 390 зл.; 4) “затяг Козаків” – 277 тисяч 402 злотих; 5) “жолд кінноті” – 1 мільйон 687 тисяч 057 злотих; 6) “пенсії військовим урядникам” – 26 тисяч 900 зл.; 7) “інші видатки військові” – 35 тисяч 975 злотих⁴⁴. А всього протягом 1683 – 1699 рр. на боротьбу з Османською імперією Річ Посполита витратила величезні кошти – близько 124 мільйонів злотих. Окрім того, польським жовнірам, в т.ч. і козакам було не доплачено обіцяного у розмірі 16 мільйонів 500 тисяч злотих⁴⁵.

(*Bratkowski Daniel*. Świat po części przezyrzany. – Kraków, 1697. *Братковський Д.* Світ по частинах розглянутий. Фототипічне видання. – Луцьк, 2004. – С.268).

⁴² У 1676-1677 та 1684-1685 рр. С. Кобельський виступав як полковник Війська Запорозького (ЦДІА України у Львові. – Ф.9.Львівський гродський суд. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.397; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. XII. – Санкт-Петербург, 1882. – С.789–790.

⁴³ *Wimmer J.* Wiedeń 1683. – S.162.

⁴⁴ *Ibid.* – S.231. До речі, певні досить значні суми для потреб армії, що мала вирушити на допомогу австрійцям до Відня були зібрані з жителів Руського, Белзького, Волинського та Київського воєводств. Зокрема волиняни зібрали 228 тисяч 782 злотих, а львів'яни – 117 тисяч 245 злотих.

⁴⁵ *Zgorniak M.* Wojskowsoc Polska w dobie wojen tureckich dr. pol. XVII w. – Wrocław, 1985. – S.41.

Король Ян III Собеський ще наприкінці 1682 р. на австрійські гроші сформував корпус на чолі з коронним надвірним маршалком Речі Посполитої Героном Любомирським, який складався з 2 тисяч 800 чоловік⁴⁶. До нього було включено й кілька сотень українських козаків, очевидно, з тих, які перед тим перебували у королівських надвірних військах під керівництвом Потаренка. У другій половині червня 1683 р. цей корпус було направлено до Австрійської імперії, де він 20 липня з'єднався з військом австрійського князя Карла V Лотарінгського. Той за дорученням цісаря Леопольда I Габсбурга та імператорської Військової Ради здійснював керівництво основними силами австрійської армії. Українці разом з поляками і австрійцями брали участь у локальних боях з турками, а також відзначилися у битвах за Братіславу та Бісамберг.

Після того, як османська армія оточила Відень, а імператорська армія відступила на лівий берег Дунаю необхідно було отримувати інформацію про стан ворожих сил. Князь Лотарінгії доручив І. Любомирському захопити у полон турків. У свою чергу, польський воєначальник дав відповідний наказ козацькій старшині. Липневої ночі четверо українців переправилися через Дунай і захопили у полон двох турок, які надали потрібні свідчення про кількість та боєздатність армії Кари Мустафи⁴⁷.

8 липня 1683 р. з австрійської столиці до Польщі відправився посланник імператора Леопольда I Габсбурга. Через тиждень він прибув до табору королівського війська поблизу Рави Мазовецької, де повідомив про наступ на Відень багатотисячної турецької армії та передав королю прохання виступити на допомогу, згідно з укладеним перед тим договором⁴⁸. “У великій небезпеці Відень... Вже не чекаючи полків Литовських, ні Козаків, залишивши їм накази поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємося бути на берегах Дунаю”,⁴⁹ – писав Ян III Собеський до папи римського Інокентія XI.

Приповідні листи від імені короля на вербування козацьких полків були відіслані на Правобережну Україну через великого коронного гетьмана та воєводу Руського воєводства С. Яблоновського з 20 червня по 16 липня 1683 р. Згідно з вміщеним у них наказом українські вояки мали прибути у Львів до 15 серпня⁵⁰.

⁴⁶ *Wimmer J. Wiedeń 1683.* – S.153; *Piawski K. Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny.* – Kraków, 1929. – S.25–29.

⁴⁷ *Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вип.5. – Київ, 2005. – С.627–628.

⁴⁸ БМЧ Краків. – Од. зб. 1865. – Арк.281.

⁴⁹ *Цит. за: Німчук І. Українці та відсіч Відня 1683 року.* – Львів, 1933. – С.5.

⁵⁰ Тобто на мобілізаційні заходи відводилося дуже малий термін. Адже багато часу треба було витратити лише на дорогу. Щоб вчасно дістатися до столиці Червоної Русі козаки, які у таких далекий похід мали рухатися в супроводі обозу (тобто возів на яких було все необхідне для такої виправи), повинні були подолати майже 600 км. По часу це займало близько 20 діб. Окрім того, зі Львова ще треба було добратися до Кракова, а це ще 300 км., тобто ще майже 10 діб. Отже, на мобілізацію для різних козацьких полків відводилося від 1 до 3 тижнів. Зрозуміло, що за такий короткий термін полковники Війська Запорозького не могли управитися й на визначену командуванням Речі Посполитої дату майже ніхто з них не встиг привести свої підрозділи до королівського табору.

Затримка з прибуттям козаків до табору польського війська була пов'язана ще з

Незважаючи на ці перепони, десятки сотень українських козаків з Правобережжя та Запорозької Січі, а також з Лівобережжя, зважаючи на обіцянку гарно заплатити, все ж таки відгукнулися на відчайдушні заклики короля Речі Посполитої⁵¹. Вони поступово збиралися поблизу Білої Церкви, Паволочі та Овруча й рушали у напрямку Польщі, щоб потім через Словаччину, Чехію та Угорщину дістатися Австрії. Шлях передового підрозділу козацтва на чолі з полковником Апостолом пролягав за таким маршрутом: Біла Церква – Паволоч (Овруч) – Львів – Краків – Бельсько - Ліпнік - Оломовець – Брно – Тульн – Відень. Отже, щоб дійти до театру бойових дій козакам необхідно було подолати більше 1 тисячі 250 км. Якщо зважити на те, що протягом доби козаки, які від Кракова рухалися вже разом з польсько-українськими шляхетськими хоругвами великого польного гетьмана М. Сенявського, у середньому проходили до 20-30 кілометрів (армійський обоз мав близько 6 000 возів!), то загалом віденський похід українців тривав більше півтора місяця.

Основні сили Речі Посполитої, які склалися головним чином з т. зв. “затяжного війська” та приватних шляхетських хоругв, становили близько 22 з половиною тисяч вояків⁵², які на чолі з королем Яном III Собеським вирушили у напрямку австрійської столиці 22 серпня 1683 р. Під час походу до Відня, перебуваючи під чеським містом Модричем, 29 серпня, польський король у листі до своєї дружини Марії Казимири написав: “А що чути про Козаків повідомляй мене і, приспішити їх за мною, повідомивши також Менжинському, чого відразу не одізвався до мене...”⁵³. Через два дні з під австрійського Гейлігенбронна командувач армії Речі Посполитої вже скаржився на те, який “Злий чоловік п. Менжинський: вже був у Львові, а не пише ні словечка про Козаків і що вдіє в Україні... А я не дбаю вже ні про кого, тільки про самих Козаків, за якими не раз через день сумую. Видаючи так багато коштів на них, а не мати їх вчасно..., чи можна це серце моє витримати. Тих тоді єдиних Козаків приспішити, якщо надійдуть, і під них вози давати, бо без усіх інших людей можна обійтися (підкр. – Т. Ч.)”⁵⁴. З цих слів стає зрозумілим наскільки важливим для польсько-литовського короля було прибуття козацьких підрозділів з України до Австрії.

3 вересня 1683 р. в австрійському замку Штеттельсдорф відбулася спільна нарада воєначальників християнської коаліції – князя Карла V

декількома причинами. По-перше, на Правобережжі, звідки очікувалося прибуття необхідної підмоги, козацький устрій після багатолітніх війн був майже знищений, а отже виникли великі труднощі з набором тут боездатних підрозділів. По-друге, більша частина невеликої кількості козаків, яка все ж таки там залишалася, перебувала під владою турецького ставленика молдавського князя Г. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича й була також затребувана ними у травні 1683 р. для допомоги османській армії Кари Мустафи.

⁵¹ Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – Київ, 2006. – С.609–623.

⁵² Окремими істориками називалася й інша кількість – 26 тис. 700 чол., 34 тис. 540 чол. тощо (*Wimmer J. Trzechsetna rocznice zwycięstwa pod Wiedniem // Wojskowy Przegląd Historyczny.* – №1 (103). – Warszawa, 1983. – С.7–8).

⁵³ *Helcel A. Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry.* — Kraków, 1860. – С.375.

⁵⁴ *Listy do MaryceŃki.* – Т. 2. – Warszawa, 1973. – С.197.

Лотарінгського разом з своїми генералами, Яна III Собеського з коронним гетьманом С. Яблоновським та польним гетьманом М. Сенявським, німецьких князів Георга фон Вальдека, Йогана Георга III та Максиміліана II Емануеля, а також керівників імператорської Військової ради на чолі з Германом фон Баденом⁵⁵. У результаті обговорення військового плану було вирішено атакувати турецьке військо основними силами союзників з боку Віденського Лісу. Всупереч практиці воєнного мистецтва XVII ст. вирішили при наближенні до противника рухатися не єдиною армією, а розчленувати її на декілька частин.

У резерві, на лівому боці Дунаю залишили 2 тисячі австрійських кіннотників, які мали зачекати литовські та козацькі підрозділи. Спочатку планувалося, що союзницька армія під час наступу шикуватимуться наступним чином: у центрі розмістяться австрійські війська (до них, зокрема, входили й окремі підрозділи угорців, хорватів та сербів), на правому фланзі – поляки, а на лівому – німці, які складалися з баварців та саксонців, а також вихідців з Франконії і Швабії. Однак з огляду на пропозицію Карла V Лотарінгського австрійці вирішили виступати зліва, а отже у центрі опинилися підрозділи Речі Посполитої, а з правого боку – війська князів Німеччини. У кінцевому варіанті бойове розміщення антитурецьких сил було таким: зліва разом з австрійцями перебував один німецький корпус саксонського електора Йоганна Георга III і три польські гусарські хоругви, поруч з поляками у центрі виступав імператорський підрозділ, а з правого боку шикувалися німецькі загоны. Таким чином, у центрі перебувало близько 12 тисяч 800 піхотинців та 9 тисяч 500 кіннотників, зліва – 14 тисяч піхотинців і 8 тисяч 300 кіннотників, на правому фланзі – 9 тисяч 500 піхотинців і 13 тисяч 200 кіннотників, що загалом складало 77 тисяч 300 чоловік союзницьких сил⁵⁶.

Протягом 6-9 вересня 1683 р. за допомогою австрійських саперів, які збудували тимчасовий міст через Дунай поблизу містечка Тульн, королівські та імператорські війська переправилися на правий берег річки, де з'єдналися з німецькими підрозділами. З метою розвідувальних дій у напрямку Відня було вислано хоругву на чолі з руським шляхтичем Яном Стадницьким. У цей час, вже після завершення переправи, 9 вересня о п'ятій годині ранку, король знову згадує про козаків: “Списи і гармати не прислали; але що це з огляду на те, коли Козаки з Менжинським не зможуть прийти вчасно, які єдині були найпотрібніші, особливо при переході через ті лихі гори і ліси. Але нехай, у всіх справах воля Божа (підкр. – Т. Ч.)”⁵⁷. У той же час (8 вересня) папський нунцій у Кракові повідомляв до Рима, що “напливають щораз нові козаки, які скоро висилаються до королівського обозу, зважаючи, що це найкраща піхота, яку можна виставити проти турків”⁵⁸.

Невдовзі християнська армія була вже поблизу підніжжя невисокого пасма гір Віденського Лісу, перехід через який зайняв майже два дні. Тут

⁵⁵ *Wimmer J.* Planowanie i realizacja odsieczy Wiednia w 1683 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Т. XXVII. – Warszawa, 1984. – S. 162.

⁵⁶ *Ibid.* – S. 163 – 164.

⁵⁷ *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego — S. 381.

⁵⁸ *Цит. за: Назарко І.* Блаженний папа Інокент XI і Україна / І. Назарко // *Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р.* – С. 56.

відзначилися українські козаки полковника Апостола⁵⁹. У лісових масивах

⁵⁹ Історик Борис Крупницький свого часу зробив висновок, що коли польський король вирушив з Польщі до Відня, то в авангарді він вислав польного гетьмана М. Сенявського, при якому було й близько 150 козаків під проводом козацького старшини Апостола. Українські козаки, згідно з твердженням Б. Крупницького (а також І. Німчука та М. Кукеля), утворювали легку козацьку хоругву на утриманні “волинського воєводи Яна Стадницького”. Однак останній не управляв Волинським воєводством, а був лише перемишлянським каштеляном й, можливо, немирівським старостою. Хоча він також брав участь у Віденській битві на чолі панцерної хоругви, яка нараховувала 104 кіннотника, отже до неї козаки входили не могли. А хоругву “легкої язди” коронного польного гетьмана й волинського воєводи М. Сенявського, що складалася з 140 чоловік, очолював Мартін Рикачевський (*Wimmer J. Wiedeń 1683. – S.225*). Отже і в ній козаків не могло бути.

Разом з тим, справді, ще за три дні до Віденської битви польсько-литовський король свідчив, що “з Апостолом не маю козаків більше півтори сотні, то люди п[ана] воєводи волинського, а п. Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише...” (*Helcel A. Listy Jana Sobieskiego. – S. 382*). До речі, на Правобережній Україні протягом 70-х – 80-х рр. XVII ст. діяло два козацьких полковники, які мали прізвище (прізвисько) Апостол. Очевидно, щоб різнитися між собою один з них називався Апостолом-Ясеновським, а другий Апостолом-Щуровським. Невідомо чи мали вони родинні стосунки з Павлом Єфремовичем Апостолом, який прийшов до України з Молдавії і займав різні старшинські посади на Правобережжі та Лівобережжі протягом 60 – 70-х рр. XVII ст. Саме він започаткував відомий козацько-старшинський рід Апостолів, з якого вийшов гетьман Лівобережної України Данило Апостол. З огляду на те, що саме Апостол-Ясеновський протягом 1675 – 1679 рр. входив до найближчого оточення наказного гетьмана Євстафія Гоголя (серед якого були й інші учасники віденських подій С. Корсунець, А. Зеленський (Зеленецький), С. Кобельський) вважаємо, що саме цей старшина очолював відзначений королівською увагою козацький підрозділ під Віднем.

Опираючись на слова Яна III Собеського, припускаємо, що козацька кінна сотня (“полк”) Апостола не була внесена до загального реєстру польського війська від 1 серпня, а з огляду на прибуття до війська Речі Посполитої все ж таки з невеликим запізненням, десь 8 – 10 серпня, була безпосередньо підпорядкована волинському воєводі М. Сенявському (“...то люди п. воєводи волинського”). Останній здійснював загальне керівництво над підрозділами легкоозброєної кінноти армії Речі Посполитої, яка, до речі, майже повністю забезпечувалася ополченням із Західної та Правобережної України.

Відомо, що під орудою полковника Апостола перебували не лише правобережці, але й певна кількість козаків з Лівобережної України. Російському історичному Кирилу Кочегарову в архівосховищах Москви вдалося розшукати “распросные речи” лівобережних козаків “Срохи” (Яреми) і Тарана, які засвідчували, що вони разом з іншими козаками брали участь у Віденській битві: “Апостолец (Апостол. – Т.Ч.) підговорив нас (до походу під Відень. – Т.Ч.), сказав нам, що начебто хотіли нам по 10 талярів на місяць давати...” (*Кочегаров К. Указ соч. – С.631*).

Окрім того, про свою участь у боях з турками в Австрії заявляв згодом осавул Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайло Мовчан (*Антонович В. Прилуцький полковой есаул М. Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – №1. – С.64 – 65*). Учасник Віденської битви Михайло Мовчан був сином відомого сердюцького полковника Федора Мовчана, який у 1675 р. перейшов з Правобережжя до Лівобережної Гетьманщини, де у 1678 р. зайняв посаду прилуцького полковника. Після участі у Віденській кампанії М. Мовчан перебував на Правобережжі в підрозділах гетьмана А. Могили та полковника С. Палія і протягом др. пол. 1680 – п. п. 1690-х рр. брав участь у чисельних виправах до Західного Поділля, Молдавського князівства та Пн. Причорномор'я. Очевидно, що після Азовського походу 1696 р. він знову перейшов на Лівобережжя. Відзначився у багатьох битвах під час Північної війни 1700 – 1721 рр., Персидському (1723) і Польському (1734) походах та російсько-турецькій війні 1734 – 1739 рр. З 1710 до

поблизу містечка Унтер-Ведлінгбах вони забезпечували оборону від татар, які “з усіх боків і з тилу... наглядати почали” та марш правого крила польського війська на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським. Окрім того, в одній з долин козаки відібрали у турків велике стадо худоби. Це мало дуже велике значення, оскільки свіже м’ясо було вкрай необхідне польським жовнірам, які в основному харчувалися сухарями⁶⁰.

Безпосереднє військове командування передовим відділом українського козацтва, який складався з 140 - 150 чоловік і брав участь у битві під Віднем, здійснювалося полковником Війська Запорозького, якому підпорядковувалися осавул, писар, хорунжий та курінні отамани. Підрозділ поділявся на 15 куренів, до яких входило по десять чоловік. Ці найменші структурні одиниці полку очолювала відповідна кількість курінних отаманів. До козацького вогнепального озброєння, насамперед, входили рушниця, які тоді називалися ручницями й були полегшеним типом європейського аркебуза (пищалі). Очевидно, що під Віднем українці використовували також мушкети, карабіни та пістолети (пістолі). Їхньою традиційною холодною зброєю на той час були шаблі угорсько-польського типу, луки та ножі. Обов’язковим елементом під час походу був шанцевий реманент, до якого входили лопати (заступи) і сокири⁶¹. Відомо, що до комплекту зброї одного з українських учасників віденської кампанії С. Палія серед іншого входили: шабля, декілька пістолетів разом з ладівницями (спеціальний патронташ для набоїв) та оздоблений сріблом “сагайдак”, тобто лук у налуччі та, власне, сагайдак зі стрілами⁶². Також серед обладунку цього полковника знаходилася і т. зв. місюрка - невеликий металевий шолом.

Європейській армії союзників протистояли значні сили Османської імперії на чолі з великим візирем Кара Мустафою⁶³. У ніч на неділю, 12 вересня 1683 р., розпочалася Віденська битва, яка увійшла до світових анналів історії⁶⁴. Перед її початком у військовому штабі, який знаходився на невеликій горі (висота – 483 м.) під назвою Каленберг, відбулася коротка нарада воєначальників

1741 рр – полковий осавул Прилуцького полку. М. Мовчан помер 7 серпня 1742 р. й похований у Свято-Троїцькому Густинському монастирі “в склепі каміннім під церквою”).

Припускаємо, що таких як М. Мовчан, тобто вихідців з Лівобережжя, перебувало у козацькому підрозділі Апостола не один десяток чоловік.

⁶⁰ *Wimmer J. Wieden* 1683. – S.314.

⁶¹ *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. – С.230 – 233.

⁶² АГАД Варшава. – Ф. “Архів дому Радзивіллів”. – Від. II. – Кн. 25. – Арк.232.

⁶³ Армія Кара Мустафи складалася з 40 тисяч турків (серед них близько 20 тисяч яничарів, сіпагів та ін.), до 80 тисяч вояків з усіх провінцій Порти в Азії та Балканах, 20 тисяч чоловік з Молдавії, Волощини і Трансильванії, а також близько 20 тисяч кримських татар. Окрім того до османської армії приєдналося від 14 до 20 тисяч угорців, словаків та закарпатських українців на чолі з Імре Текелі. Всього – від 160 до 180 тисяч чоловік. Підрозділи “короля курців” Текелі в останній момент самоусунулися від допомоги Кара Мустафі поблизу Відня, а досить значна частина османських військ була розкидана по Австрії, Угорщині та Словаччині.

⁶⁴ Зважаючи на те, що хід цієї битви був досить детально описаний багатьма зарубіжними істориками, в детальному описі військових дій, окрім залученого джерельного матеріалу, будемо опиратися на доробок польських дослідників цього питання Яна Віммера, Веслава Маєвського та Лешека Подгородецького.

союзницької армії, де остаточно узгодили план (*ordre de bataille*) наступних дій. Після цього, в обгорілій каплиці місцевої церкви св. Йосифа відбулося богослужіння на честь майбутньої битви, яке проводив представник Римського Папи й радник австрійського імператора священник Марко д'Авіано.

Власне, ще перед нарадою Яном III Собеським було відзначено ті труднощі з якими зіштовхнулася його армія підійшовши до Відня та які були пов'язані з складністю ландшафту⁶⁵. Та все ж таки, незважаючи на це, прибулі на допомогу віденцям війська вирішили атакувати. Щоб відрізнитися від турок, у яких одяг був схожий на військові строї поляків та українців, Ян III Собеський наказав усім своїм воякам підв'язатися солом'яними жмутами.

В очікуванні нападу християнських військ великий візир Кара Мустафа розташував турецькі сили наступним чином. На правому фланзі, який своїм краєм упирався в Дунай розміщувалися підрозділи волоського та молдавського князів. За ними у напрямку до центру вишикувалися вояки сиваського бейлербея Галіл-паші, будинського бейлербея Ібрагім-паші (він командував усіма військами цього флангу), алепського бейлербея Бекір-паші та диярбакирського бейлербея Мегмед-паші. Тут також знаходилася частина сіпагської гвардії⁶⁶. У центрі оборонних ліній османської армії розмістився сам Кара Мустафа з основними підрозділами сіпагів. Першу лінію перед ними зайняли боснійські піхотинці, а за ними відразу яничари й албанці. Лівий фланг склали війська османських васалів, серед яких вирізнялися кримські татари Мурад-Гірея, на чолі з дамаським бейлербеєм Сари-Гусейн-пашою. За оцінками дослідників війська Османської імперії, які були зосереджені для відсічі європейцям не перевищували 60 тисяч чоловік. Останні ж знаходилися на позиціях та в окопах навколо Відня, а також обороняли навколишні містечка та селища. Кара Мустафа також наказав перенести 62 гармати, які обстрілювали Відень й встановити їх вздовж шляху, звідки очікували приходу християн. Саме розпорощення османських сил перед початком Віденської битви й зіграло, на думку багатьох істориків, вирішальну роль у їхній поразці.

О 4-й годині надзвичайно туманного ранку австрійські драгуни почали рухатися вздовж Дунаю й вступили у жорстокий бій з яничарами, що по суті й поклало початок Віденській битві. Після того як стало світліше та розвіявся туман, турки побачили командний пункт противника на Каленберзі й самого короля Речі Посполитої, який за допомогою “перспективи і великого дзеркала” роздивлявся табір військ султана⁶⁷. Основний наступ європейської коаліції на

⁶⁵ “Великий з нами вийшов обман. Як нам усі розповідали, навіть генерали (австрійські. – Т.Ч.), що як тільки вийдемо на гору Каленберг, там вже буде добре, що тільки виноградниками нам буде до Відня спуск. Коли ж ми тут стали, попереду бачимо неначе на долоні табір турецький дуже великий, місто Відень на декілька миль далі. Але від нас туди йде не поле, а ліси... і високі гори з правого боку... і п'ять чи шість урвищ...” (*Подгородецкий Л.* Вена 1683. – Москва, 2002. – С.122).

⁶⁶ Сіпагі (спаги, сіпахіі) – 1) кіннотник, який тримав *тімар* (земельний наділ) в обмін на військову службу; 2) воїн постійного кавалерійського корпусу. На 1670 р. постійна османська армія мала 14 тисяч 070 кіннотників, з яких 6 тисяч 615 чоловік були *сіпагами*. За кольором прапора загін сіпагів часто називали *кирмизи байрак* (“червонопрапорними”).

⁶⁷ Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła musulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683

турецький табір почався з гарматних пострілів. Під прикриттям артилерійського вогню п'ять австрійських і чотири німецьких батальйони рушили на позиції мусульман з лівого флангу. Але ті витримали наступ й розпочали контратаку. Протягом довгого часу війська Карла V Лотарінгського привертали до себе увагу противника і витримали кілька турецьких атак. Відбивши ворожі наступи, імператорські піхотинці поволі рушили вперед. У цьому їм допомагали встановлені серед шеренг легкі гармати, які своїми численними пострілами заважали османським підрозділам зосередити свої сили. Фронт союзницької армії розтягнувся майже на 10 км. О 8-й годині австрійські війська оволоділи селищем Нусдорф та продовжували рухатися в напрямку Гейлігенштадту. Невдовзі турків відтіснили до селища Дьоблінг. У той же час підрозділи німецьких князів поволі спускалися з гір Фогельзанг і Германскогель та з боями просуваюлися до населених пунктів Зіберінг і Грюнзінг.

На Каленберзькій горі християнами було встановлено гарматну батарею, яка почала обстрілювати гірські схили, де укріпилися яничари. Останні разом з пішими і, навіть кінними, сейменами намагалися захопити гармати, однак їх відтіснили два батальйони імперської піхоти, які захищали батарею. Відразу ж Карл V Лотарінгський почав атакувати на лівому фланзі у напрямку гори Нусберг (на ній знаходилося селище з однойменною назвою), де знаходилися великі сили турків, серед яких, до речі знаходилися й християнські піддані султана. О 10-й годині австрійці нарешті оволоділи Нусбергом. Одночасно на позиціях, де знаходилися війська німецьких князів, турки зуміли трохи просунути вперед й потіснити підрозділи саксонського генерала Генріха Реуса фон Плауена. Вирівняти фронт вдалося завдяки сміливим діям ганOVERської гвардії на чолі з полковником Карлом Паландтом.

З появою на полі бою військ Речі Посполитої, великий візир Кара Мустафа спочатку зумів зупинити атаку їхньої кінноти та почати контрнаступ силами сіпагів і сейменів. Австрійсько-німецькі сили на лівому фланзі знову почали відступати з Нусбергу⁶⁸. З боку мусульманської коаліції у цій операції відзначився Гарун-паша, а також яничари бейллербея з Алеппо Абу Бекіра.

Ян III Собеський до 13-ї години дня знаходився на висоті Каленберг, звідки через порученців здійснював керівництво діями союзників. Король очікував підходу піхотних підрозділів, які завершували перехід через гірські масиви та концентрувалися поблизу Каленбергу. Після цього він за свідченням його сина, королевича Якуба, “пішки зійшов з тієї прикροї гори, а коли став біля її підніжжя..., сів на коня й почав шикувати своїх, рухаючись прямо до середнього крила, за ним відразу йшли гусари воєводи волинського (М. Сенявського. – Т.Ч.) кілька легкоозброєних хоругв”⁶⁹. Як бачимо, волинські шляхтичі з України разом з козацькою сотнею Апостола у найбільш відповідальний момент були

roku. – S.160

⁶⁸ Очевидець тих подій, який знаходився в османському таборі, так оцінював ситуацію, яка склалася у цей час на полі бою: “Потім гяури розпочали штурм випираючи їх (турків – Т.Ч.) з позицій, але ті у свою чергу другий раз вдарили на гяурів і відігнали їх на гору” (Ibid. – S.162).

⁶⁹ *Sobieski J. Diariusz wyprawy wiedeńskiej w 1683 roku / Wyd. T.Wierzbowski. – Warszawa, 1883. – S.17.*

поруч з головнокомандувачем об'єднаної армії європейських країн.

Кинувши у бій додаткові сили, Ян III Собеський зумів зупинити турків. Окрім того, побачивши, що на правому фланзі турки почали відступати, король дав наказ про наступ. Поляки та українці опанували центральною височиною Шафберг та долиною навколо неї, що дозволило контролювати хід подій. На горі Роскопф зайняли позиції підрозділи на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським, серед яких перебували й шляхетські хоругви з Львівщини, Холмщини, Київщини та Брацлавщини. Зокрема, це – панцерні кіннотники київського каштеляна Ф. Дзедушицького, львівського підкоморія А. Ходоровського, перемишлянського каштеляна Я. Стадницького, холмського старости М. Ржевуського⁷⁰. У Віденській битві з османською армією відзначилися також кінні полки підляшського воєводи В. Лещинського, белзького воєводи К. Вишневецького, жидачівського стольника М. Радецького та дві волинські хоругви з Луцька – старости А. Мянчинського і єпископа С. Вітвицького⁷¹. Останній також виконував особливі доручення короля, зокрема, допомагав йому в керівництві кількома десятками німецьких кінних рейтарів, яких австрійське командування прислало до штабу Речі Посполитої для зв'язку між союзниками.

Між 14-ю і 15-ю годинами королівська піхота заволоділа чотирма височинами, які знаходилися навпроти них. А це дозволило більш вільно діяти кінноті – знаменитим польським “крилатим” гусарам⁷² і драгуні⁷³.

Після 16-ї години Яну III Собеському нарешті вдалося сформувати єдину лінію фронту з австрійськими і німецькими військами. Підрозділи М.Сенявського вишикувалися перед Пютцлейнсдорфом і на північних схилах Шафбергу. У центрі, навпроти гори Грюнберг, перебував королівський полк, а відділи С. Яблоновського розмістилися перед селищем Дорнбах. Попереду

⁷⁰ БМЧ Краків. – Од. зб. 2589. – Арк. 97–102.

⁷¹ *Wimmer J.* Wyprawa wiedeńska 1683 r. – Warszawa, 1957. – S.173–185.

⁷² “Крилаті” гусари протягом XVII ст. були головною ударною силою військ Речі Посполитої у численних битвах та війнах. Вони вдягали комбіновані металеві лати (часто це була кольчуга) з наручами і шоломами (шишаками). Головною їхньою відзнакою були приторочені до пояса за спиною два дерев'яних “крила”, оздоблених пір'ям. Саме тому їх називали “крилатими”. Основною зброєю гусар був спис довжиною 5 – 5,5 м., який був виготовлений за спеціальною технологією. Всередині древка списа було пустим, а в місці хвата розміщувалося захисне “яблуко” і довгий (до 1,5 м.) прапорець у кольорах відповідної хоругви. На озброєнні в гусар перебували також шабля, палаш (меч) та чекан (молоток). Шабля знаходилася на поясі, а палаш і чекан були приторочені до сідла. Окрім того гусари мали пару пістолетів. Гусари Речі Посполитої успішно застосовувалися для прориву фронту противника у багатьох війнах, однак неодноразово зазнавали поразок від легкої татарської кінноти та козацької піхоти у 1640-х – 1670-х рр.

⁷³ Згідно з документом, близько 15-ї години у центрі битви, ближче до лівого флангу відбулися такі події: “Там перестрілювалися яничари з полком [німецького] генерала Шульца, зайняли долину, де було село спалене і костельник. Загибло немало німців, і офіцерів і солдат. Король, Його Милість, послав за нашими полками, щоб йшли прямо на турок. Так тоді Господь Бог допоміг, що дві бригади, які пішли вліво, відразу ж витіснили їх (яничар. – Т.Ч.) з цієї долини і тут же пішли на гору, звідки турки відступили, а ми на самому верху гори... зайняли позицію” (*Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebra. Fr. Kluczycki.* – Vol. 6. – Pars. I. – Kraków, 1883. – S.217).

виступали піхотинці, за ними в лінію – гусари, а потім панцирні кіннотники⁷⁴.

Основні сили турків, кінні підрозділи яких очолював Ібрагім-паша, знаходилися якраз навпроти центральної групи військ європейських союзників. Османська піхота обороняла місцевість, яка пізніше отримала назву Тюркеншанц (зараз тут знаходиться міський парк) і де розміщувався штаб Османської армії на чолі з великим візирем Кара Мустафою. Після невдалої атаки групи військ С. Яблоновського поле битви залишила майже вся 20-тисячна татарська орда на чолі з ханом Мюрад-Гіреєм. На боці турків продовжували воювати лише близько 500-600 кримських татар під керівництвом калги-султана Хаджі-Гірея.

Зважаючи на те, що насувалася темрява, Ян III Собеський порадившись з австрійцями і німцями, вирішив нанести туркам вирішальний удар. Але перед тим король провів розвідку боєм, відправивши в лобову атаку на головний табір Кари Мустафи декілька гусарських та панцирних кінних хоругв на чолі з королевичем Олександром. Одну з них, до якої входило близько 120 вояків з Станіславова (суч. Івано-Франківськ) та Галича, очолював галицький староста С. Потоцький. Ще до однією панцирної хоругви, сформованої краківським каштеляном Анджеєм Потоцьким, окрім власне краківських шляхтичів, перебували львів'яни, а також прикріплено 70 козацьких піхотинців. Спочатку в атаку пішла українська та польська піхота, а потім заковані в лати королівські гусари та панцерники (разом з ними були й кінний підрозділ баварського курфюрста Максиміліана II Емануеля) ввірвалися до табору Кари Мустафи й почали відчайдушно рубати шаблями та колоти списами оточення великого візира, яке не чекало від невеликого загону спритності⁷⁵.

Після цього в бій вступив 2-тисячний підрозділ волинян і тернополян на чолі з М. Сенявським. У результаті наступу, перші шеренги турецької кінноти були відкинуті, але турки продовжували чинити запеклий опір. З огляду на випад сіпагів з правого флангу почав відступати полк коронного конюшого, галичанина М. Матчинського. На допомогу полякам й українцям надійшли з лівого боку німецькі драгуни та австрійські кірасири, а тому турки вимушені були відступити в напрямку Герстхофа. У цей час один з султанських воєначальників Абаза Сари Гусейн-паша почав концентрувати великі підрозділи у центрі оборони. Але такі заходи турецького командування лише послабили їхні сили

⁷⁴ “Таке було місце на тих горах, де ми билися, що на землі, на якій, здавалося, не було перешкод, наближуючись, ми знаходили чи рів жахливо глибокий, чи виноградники з кам'яною огорожею, з неї на декілька локтів [1 локоть дорівнював 59 см. – Т. Ч.] треба було стрибати або перелізати. І так постійно одна перешкода за іншою, аж до самих турецьких наметів...”, – згадував один з учасників битви генерал Контський, який дуже вдало командував річесполитською артилерією (Ibid. – S.221).

⁷⁵ Очевидець цього з турецького боку засвідчував: “...Гяури були всі у залізі, тому шабля там була непридатна, але досвідчені у боях герої від цього не розгубилися. Кожний з них мав дубину чи сокиру, а тому вони почали колотити гяурів по голові, обличчю і рукам, а ті, у кого не було такої зброї, своїми шаблями пропорювали животи їхніх коней. Так милістю Аллаха змусили їх відступити, а велику частину поклали чи поранили”. У результаті цієї виправи більша половина кіннотників та піхотинців загинула. Серед убитих в цій відчайдушній атаці був і сам С.Потоцький та багато вихідців з Східної Галичини та Правобережної України.

на лівому фланзі, де перейшли в наступ австрійсько-німецькі війська. У той же час польські драгуни С. Яблоновського змусили відступати турецьку кінноту на правому крилі⁷⁶.

Десь близько 17-ї год. Ян III Собеський наказав своїм військам вдарити з правого флангу у центр оборони османських сил. Несподівана концентрована атака 20-тисячної королівської та імператорської кавалерії стала вирішальною й змусила Кара Мустафу до загального відступу. Сучасники, а за ними й історики засвідчували, що такої масованої атаки силами одних кіннотників Європа ще не знала. Близько 18-ї години вечора король Речі Посполитої вже зайшов до залишеного шатра турецького головнокомандувача. Бої із залишками мусульманських військ тривала до пізнього вечора. Переслідувати відступаючих турків Ян III Собеський наказав підрозділам луцького старости Атанасія Мянчинського та ротмістра Ремігіана Стржалковського. Під Еберсдорфом вони нагнали один з відступаючих турецьких підрозділів й розбили його.

Османські втрати у Віденській битві становили близько 10 (за іншими даними – 15 000)⁷⁷ тисяч вбитими та трохи більше поранених. Натомість серед європейських союзників втрати були значно меншими – близько 1 тисячі 500 вбитих і 2 тисячі 500 поранених⁷⁸. Переможці захопили значні військові трофеї, серед яких майже 150 гармат, 983 центнери пороху, 1 тисячі 500 центнерів олова, 20 тисяч гранат, 20 тисяч гарматних ядер, 1 тисяча бомб, 8 тисяч пустих ядер, велика кількість наметів, різної зброї та амуніції⁷⁹. До Ватикану було передано один з прапорів (корогв) османської армії⁸⁰. Інший здобутий у турків штандарт Ян III Собеський подарував австрійському імператору Леопольду I Габсбургу. Інші турецькі прапори й клейноди були привезені до Речі Посполитої й протягом довгого часу зберігалися у королівських замках Західної України⁸¹.

⁷⁶ Турецький учасник Віденської битви Силігдар Мегмед-ага так описував наступ противника: “Тяури дійшли до дерев’яної фортеці за горою [Нусберг] і звідти вислали заковане в залізо, яке відсвічувало різними відтінками голубого, вишикуване в бойовому порядку піше і кінне військо, яке [накрило цю] висоту, наче чорна хмара. Одне їхнє крило закінчувалося поблизу Дунаю, напроти волохів і молдаван, а друге крило накривало гори і долину аж до останніх татарських позицій. Ось в такому порядку, в вигляді рогів бика, спливали вони – наче чорна смола, яка знищує і палить все, що зустріне на своєму шляху, з відразливою спробою оточити мусульманських газі” (Kara Mustafa pod Wiedniem. – S.163).

⁷⁷ *Bonczak J. Służba zdrowia w wyprawie Wiedeńskiej w r 1683 / J. Bonczak J. // Wojskowy Przegląd Historyczny. – №1 (103). – Warszawa, 1983. – S.34.*

⁷⁸ БМЧ Краків. – Од. зб. 2755. – Арк. 99.

⁷⁹ Там само. – Од. зб. 3584. – Арк. 35; *Wimmer J. Wiedeń 1683. – S.340.*

⁸⁰ Очевидно, щоб надати більшого значення перемозі й надати їй “ідеологічного забарвлення” оголосили, що це був саме Прапор Пророка, хоча насправді останній було вивезено Кара Мустафою при відступі. Очевидці засвідчували, що цей символ османської могутності допомогли зберегти великому візиреві декілька сот кримських татар на чолі з Хаджі-Гіреєм.

⁸¹ Цікаво, що у таборі Кари Мустафи під Віднем було захоплено у полон одного з лікарів султана Мегмеда IV - єврея Сімху Менахем Емануїла мі Йону, який потім став особистим лікарем королівської родини та, аж до своєї смерті у 1702 р. проживав у західноукраїнському місті Жовкві (*Гельстон Й. Євреї у Жовкві // Галицька брама. – №4. – 1997. – С.12*)

Пізнього вечора ліве крило союзницьких військ увійшло до Відня – двохмісячну облогу було подолано! Об'єднані війська європейських країн спромоглися здолати багатотисячну армію турецького візира Кари Мустафи і звільнили від багатоденного оточення столицю Австрійської імперії. Про активні дії козаків Апостола в цій битві свідчить такий запис короля: “... Турків зараз ведуть, як псів: і худобу їм моя драгунія і Козаки немало забрали. (О, Менжинський, Менжинський!)”⁸². Як бачимо, останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких підрозділів. Саме про них командував військ Речі Посполитої не забув згадати у знаменитому листі “В наметах візирських” до Марії Казимири, який було написано 13 вересня: “До Литви пишу, тобто до двох гетьманів (військо Великого князівства Литовського запізнилося з прибуттям до Австрії. – Т.Ч.), аби вже не сюди, а прямо йшли до Угорщини; Козаки зрадники, нехай за мною йдуть”⁸³.

Трохи згодом козаки, які перебували під керівництвом полковника Апостола засвідчували: “...І ми були під Віднем і з ляхським військом зустрічали короля цісарського, коли він від'їжджав до Відня”⁸⁴. Зустріч Яна III Собеського з австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом відбулася 15 вересня неподалік від Відня⁸⁵. Окрім козаків Апостола, у битві під Віднем брала участь й інша сотня українського козацтва, яка перебувала в складі корпусу I Любомирського та близько 70 козаків з “ватаги” Чомухи, що входили до хоругв надісланих до Відня краківським каштеляном А.Потоцьким⁸⁶. Отже, до півтори сотні українців під керівництвом полковника Апостола (про яких згадувалося в одному з королівських листів) треба додати ще й козаків правобережного сотника Чомухи та, очевидно, близько сотні козаків з корпусу Любомирського. Таким чином, у бойових діях проти турків у Віденській битві безпосередньо брали участь майже 320 українських козаків.

Треба також відзначити, що певна кількість козаків з Правобережжя входила й до війська молдавського господаря й “володаря України” Георге Дуки. Історики засвідчують, що військові підрозділи, очолювані Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень за наказом султана Мегмеда IV у другій половині червня 1683 р.⁸⁷ Очевидно, володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 4-5 тисяч вояків. Очевидно, що серед них знаходилися й декілька козацьких сотень, які формувалися на Правобережній Україні⁸⁸. Припускаємо, що у молдавському війську перебувало орієнтовно, від

⁸² Helcel A. Listy Jana Sobieskiego — S. 384.

⁸³ Maria Kazimiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedeńskiej. – S.55.

⁸⁴ Цит. за: Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. – С.631. Helcel A. Listy Jana Sobieskiego. – S.375.

⁸⁵ Sobieski J. Dziennik wyprawy wiedeńskiej w 1683 roku. – S.20.

⁸⁶ Кочегаров К. Указ. соч. – С.631.

⁸⁷ Wimmer J. Wiedeń 1683. – S. 173; Czamańska N. Oswobodziciel czy najeźdźca? Polityka Jana III Sobieskiego wobec gospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny // Roczniki Historyczne. – R. LV–LVI. – Warszawa – Poznań, 1990. – S.152–169.

⁸⁸ Еремия И. Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дисертация... канд. истор. наук. – Кишинев, 1987. – С. 160.

200 до 500 українських козаків. На жаль, окрім інформації літописця Йони Некульчі, нам не вдалося розшукати джерела, які б подавали більше відомостей про склад, командування та діяльність цих сотень⁸⁹.

Можемо тільки уявити військові можливості цих підрозділів під час облоги Відня у 1683 р. Турецька “Хроніка Сілігдара” подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах, що готувалися поблизу австрійської столиці. У записі турецького урядовця від 1 липня відзначається: “... мали бути збудовані мости на річці Раба..., щоб збудовано три мости... до робіт тих втягнутий також воєвода волоський господар Сербан і воєвода молдавський Дука”⁹⁰. Сілігдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавських сил у складі армії Кари Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня – вони знаходилися на тому крилі турецького війська, що перебувало на березі Дунаю⁹¹.

Очевидно, що під Відень разом з молдавським господарем ходили козацькі сотні на чолі з І. Губарем-Бершадським (Губаренком) або ж Уманцем чи Вергуном, які протягом 1681 – 1682 рр. підкорялися турецько-молдавському ставленнику І. Драгиничу. Частина козаків після кампанії 1683 р. не змогла повернутися до “польського” Правобережжя й розмістилися поблизу контрольованих татарами молдавських міст Ягорлика і Дубоссар, де виникла своєрідна буферна зона під назвою Ханської або ж Придністровської України⁹². Її гетьманом влітку 1684 р. Мегмедом IV проголосив козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку). Додатковим підтвердженням перебування певної кількості козаків на стороні Османів у Віденській битві стала дуже цінна інформація місіонера Ордену Єзуїтів у Московії Франциска Еміліана. Проїжджаючи у 1701 р. “країною козаків, у кордонів Криму” він “зустрів багатьох австрійців, які під час облоги Відня були захоплені татарами, коли їм було по дев’ять чи вісім років, і до цього часу живуть у рабстві частиною у татар, частиною у козаків”⁹³. Можливо, що певна кількість австрійців перебувала в полоні саме

⁸⁹ *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі / І. Новосівський // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 346 – 347. Масмо лише опис участі військових підрозділів під керівництвом Г. Дуки у поході турецької армії до України влітку 1678 р. у своєму “Щоденнику виправи під Чигирин” польський дипломат Самуель Процький згадував, що Дука “... того ж дня [30 червня] після обіду презентувався візиреві (Кара Мустафі. – *Т.Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі з стрільбою, пістолетами, обмундировані... Замість драгун було з дві тисячі людей з мушкетами. Перед господарем йшло п’ятсот піхотинців по-арнаутськи; за ними двісті в панцирах з гарматами... Сам [Дука] сидів на коні дуже красивім; шість ординарців коло нього в пурпурових жупанах із золотими пасами. На корогвах усіх хрести, а на двох: на одній – св. Юрій, на другій – св. Михаїл. Біля кожної корогви польська музика (котли, сурми, трубачі), а за самим Господарем турецька музика...” (*Helcel A. Listy Jana Sobieskiego.* – S. 365).

⁹⁰ *Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła musulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku.* – S. 103.

⁹¹ *Ibid.* – S. 161.

⁹² *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). – Київ, 2004. – С. 216–217.

⁹³ *Письма и донесения иезуитов с России конца XVII и начала XVIII века.* – Санкт-Петербург, 1904. – С. 55.

у тих козаків, які під керівництвом молдавського господаря разом з татарами брали участь у віденських подіях. Цікаво, що полонені 18 років тому австрійці, за спостереженнями Ф. Еміліана, зберегли своє віросповідання й навіть говорили на ламаній німецькій мові.

Певна кількість українців (закарпатських русинів-українців) перебувала також і у складі 20-тисячного (за іншими даними – 14-тисячного) війська турецького союзника І. Текелі. Адже цей угорсько-словацький князь куруців поширював свою владу і на територію Закарпатської України, де він мобілізував окремі підрозділи для своєї армії. До речі, кілька тисяч козаків з Правобережжя та Запорожжя на запрошення французького короля Людовіка XIV воювало на боці Текелі проти австрійців протягом 1677 – 1678 рр.⁹⁴ Хоча тут треба зауважити, що війська І. Текелі насправді не брали безпосередньої участі саме у Віденській битві, а протистояли австрійцям, полякам і німцям вже під час походу останніх до Угорщини та Словаччини, який відбувався після 12 вересня 1683 р.

Український літописець Самійло Величко так описував битву під Віднем: “Тоді почув Бог волання й стогони віднян, що були близько погібелі, і допоміг з’єднатися поміж себе військам християнським, польським, козацьким і німецьким електорським. А розпорядивши ті війська чинно поміж себе, турки того не знали, вони 12 вересня, скоро світ, прикликали в поміч всесильного Бога й міцно вдарили на всі бусурманські війська, одні на обози, а інші з козаками на шанці. Бусурмани хоча й сильно опиралися всією силою проти християнських військ увесь день, однак до вечора здепресували й, послабшавши в силі своїй, розполовинилися: хан з ордами - на один бік у поле, а турки - в другий бік в обоз. Потім зі свого обозу вони відступили до Дунаю...”⁹⁵.

6 липня 1684 р. у Яворові неподалік Львова король Речі Посполитої влаштував урочистий обід, де поруч з найвищими достойниками країни були присутні представники австрійського імператора, венеціанського дожі та сенату, а також Папи Римського. Вшанування Яна III Собеського як переможця Віденської битви також відбулося і в Жовкві. До цього українського міста прибули представники Австрії, Венеції та Ватикану, тут були присутні й 20 сенаторів та 4 єпископи Речі Посполитої. Від імені Римського Папи

⁹⁴ Баран О. Козаки під французьким прапором у куруцькій повстанні // Хроніка - 2000. Україна – Франція. – №2-3. – 1995. – С.89 – 91. Участь карпатських українців у віденських подіях на стороні Османської імперії опосередковано підтверджують слова історичної пісні із рукописного співаника, яка була записана в цьому краї на місцевому діалекті української мови у 30-х рр. XVIII ст.:

На cesаря свої руки... подняли,
Из Текелим ... раду узяли,
Од cesаря отступают,
И турчинови присягают..
... Турчин их к себе пріймуєт
А под Видень ся стягуєт...

(Петрушевич А. Историческая песнь карпаторусов из 1683 года // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею. – Вып.2. – Львов, 1886. – С.190–198; Франко І. Карпаторуське письменство XVII – XVIII вв. – Львів, 1900. – С.77–80).

⁹⁵ Величко С. Літопис. – Т.2. – Київ, 1991. – С.294.

Інокентія XI його нунцій Опціо Палавіччіні 25 липня вручив польсько-литовському королеві коштовний нагородний меч “з руків’ям і піхвою золотою”, а його вірній дружині Марії Казимирі, яка здійснювала контроль за набором українського козацтва – “троянду з щирого золота”⁹⁶. Під час цих урочистостей відбувся також показ численних трофеїв, які здобув під Віднем Ян III Собеський, серед яких своєю пишністю і розмірами вирізнялося величезне шатро командувача армії Османською імперією Кари Мустафи. Невдовзі святкування з нагоди перемоги над турками відбулося і в королівському замку в Олеську. Щоб відзначити перемогу під Віднем Папа римський Інокентій XI своєю булою встановив католицьке свято на честь Діви Марії, яке з того часу щорічно відзначається 12 вересня.

Битва під Віднем отримала високу оцінку з боку дослідників⁹⁷. З огляду на участь козаків у Віденській кампанії король Ян III Собеський будував далекосяжні плани щодо створення широкої європейської коаліції держав, куди б окрім Австрії, Польщі, Венеції і Ватикану входили за його словами колишні турецькі васали Угорщина, Трансільванія, Волощина, а також “Козаки, Серби, Болгари, усі ті, що визнають Євангеліє”⁹⁸. Король Польсько-Литовської держави також пише спеціальний меморіал, у якому розкрив свої погляди

⁹⁶ Barącz S. Pamiętki miasta Żółkwi. – Lwów, 1877. – S.37.

⁹⁷ “Можна без сумніву стверджувати, що без участі Собеського і польських військ столиця Австрії впала б до рук Туреччини, що потягнуло б за собою катастрофічні наслідки для Святого Цезарства Римського і безпосередньо вплинуло б на розвиток усїєї християнської Європи”, – зробив висновок польський історик Збігнев Вуйцік (*Wojcik Z. Jan Sobieski. – S.347*). Швейцарський дослідник біографії Яна III Собеського Отто Форст де Батаглія відзначав, що якби король Речі Посполитої не здійснив похід за Дунай для допомоги австрійцям під Віднем, то невдовзі турки напали б на саму Польщу (*Forst de Battaglia O. Jan Sobieski König von Polen. – Zürich, 1946. – S.253*). “Це був останній польський бойовий подвиг, і в наступні роки Річ Посполита грала другу скрипку в союзі з Австрією... Справжнім переможцем був Відень, і силовий баланс у Центрально-Східній Європі змінився на його користь”, – писав про події 1683 р. американський історик чеського походження Петер Вандич (*Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – Київ, 2004. – С.133*). У свою чергу німецькі дослідники говорили про справжній патріотичний ренесанс в Австрійській імперії, який проявився у боротьбі проти турок, перемоги над якими в останній чверті XVII ст. сприяли перетворенню Відня у процвітаючий центр Габсбургської монархії та спільну столицю для всіх австрійців і німців (*Шиндлінг А. Леопольд I. 1658 – 1705. – С.223*). “Поразка Кара Мустафи була поразкою, яка раз і назавжди підірвала в очах Європи престиж османських турок у якості нації-завойовника”, – стверджував відомий англійський дослідник історії Османів Лорд Кінросс (*Кінросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи. – Москва, 1999. – С.375*). А турецький історик Галіль Іналджик зробив висновок, що у цей час у результаті тривалих мусульмансько-християнських війн XVII ст. терези врешті перехилилися на користь Європи (*Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – Київ, 2002. – С. 13*). “Поразка під Віднем з усєю очевидністю показала Османам їх військову та адміністративну слабкість і примусило, при всьому їхньому небажанні, визнати перевагу Заходу”, – підвів підсумки 1683 р. для Османської імперії інший сучасний вчений з Туреччини Феридун Емеджен (*Емеджен Ф. От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. – Т.1. – Москва, 2006. – С.44*).

⁹⁸ Rogalski L. Dzieje Jana III Sobieskiego krola polskiego. – Warszawa, 1874. – S.233.

на подальшу боротьбу з Османською імперією⁹⁹. Основною думкою цього документу було те, що мусульманського ворога можна перемогти спільними діями багатьох християнських країн Європи, але на різних напрямках. Отже: війська Австрійської імперії мали наступати на турків в Угорщині та вздовж Дунаю; Річ Посполита атакувати позиції султана в Молдавії, Волощині та Правобережній Україні; Венеція – на Середземному морі¹⁰⁰. Окрема й важлива роль відводилася українському козацтву, яке повинно було за допомогою свого флоту напасти на Стамбул з боку Босфору. Це було не такою вже й фантастичною задумкою, зважаючи на те, що перед тим запорожці вже не раз “турбували” османську столицю¹⁰¹.

Один з активних учасників вирішальної для долі багатьох європейських та азійських народів боротьби за столицю Австрійської імперії, український “войовничий єпископ” зі Львова Йосиф Шумлянський такими неповторними поетичними рядками описав героїчні дії своїх земляків у Віденській битві 12 вересня 1683 року:

*А од рана аж до ночі
Не оден там замкнув очі
І на крвавом полію зостав,
Навіки ся з світом розстав...*

Taras Chukhlib. THE COSSACKS AND THE NOBILITY FROM UKRAINE-RUS' IN THE BATTLE OF VIENNA OF 1683.

⁹⁹ Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T.IV. – Warszawa, 1931. – S.305–310.

¹⁰⁰ Artamonow W. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. – Wrocław, 1992. – S.24.

¹⁰¹ Докладніше див.: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. – Київ, 2010. – 446 с.